

Исаева Ж.
**Шерхан Мұртаза
шығармаларының тілі**

Әрбір ұлттың адамзат қоғамындағы тарихи-мәдени ролін, өркениетке қосқан үлесін, рухани болмысы мен ментальдық құндылығын бағалағанда оның даналық қорында, жазушы көркем прозасында жинақталып, қалыптасқан мақалдары мен мәтелдерінің ауқымын ғана емес, дүниетанымдық ой-парасатының тұңғық теңдігін де, шарықтау шегінің биіктігі мен мазмұн-мәнінің кеңдігін де ескерген абзал. Осы тұрғыдан алып қарағанымызда қазақ мақал-мәтелдерінің өткен өмірі мен бүгінгі болмысты танып білудегі логикалық, философиялық, дүниетанымдық, эстетикалық, тағылымдық, прагматикалық, этнолингвистикалық мәні өте зор. Ш. Мұртазаның тіл жөнінен ұлылығы сонда, ол бір жағынан қазақтың көркем сөз үлгісінің барлық қадір-қасиетін, түр сипатын өз туындыларында молынан қамтып көрсете білсе, өзіндік қасиет, ол – шешендік үлгісі десек де ағаттық болмайды. Мақаламызда жазушының көркем прозасындағы паремиялық бірліктердің берілуін, қолдану өрісін, этнолингвистикалық сипатын айқындап, семантикалық тұрғыдан талдауды негізгі нысана етіп алдық.

Түйін сөздер: паремиялогиялық бірліктер, мақал-мәтелдер, коннотативті мағына, кейіпкерлер сөзі, көркем сөз үлгісі, поэтикалық тіркестер, халық даналығы, өсиет, тәлім, парасат, ізгілік.

Isayeva Zh.
**Language of works
of Sherkhan Murtaza**

In an assessment of spiritual and moral culture and mental features of the people, and also in studying of a place and role of the separate people in the history of a civilization of mankind, a cultural and historical role of the nation it is necessary to consider not only quantity and volume of proverbs and sayings in art prose of the writer, but also the special attention needs to be paid to semantic contents of instructive words and the paremiologicheskikh of units, versatility of their contents. In this regard, in studying of the historical past and the present of the Kazakh proverbs and sayings it is necessary to consider a logical, philosophical, informative, esthetic, pragmatismal, ethnolinguistic component of these language units. Sherkhan Murtaza's skill is that he fully could use all richness of words of the Kazakh language in the works, capture and show deep meanings of each word, make language of the works a model of oratory. In article the question of ways of transfer the paremiological units in art prose of the writer, dynamics of their use, the ethnolinguistic characteristic, and also features of the semantic analysis of proverbs and sayings of the Kazakh language is considered.

Key words: paremiological units, proverbs and sayings, connotive value, words of heroes, model of artistic speech, poetic phrases, popular wisdom, will, study, intelligence, sincerity.

Исаева Ж.
**Язык произведений
Шерхана Муртазы**

В оценке духовно-нравственной культуры и ментальных особенностей народа, а также в изучении места и роли отдельного народа в истории цивилизации человечества, культурно-исторической роли нации необходимо учитывать не только количество и объем пословиц и поговорок в художественной прозе писателя, но также особое внимание необходимо уделять смысловому содержанию назидательных слов и паремиялогических единиц, многогранности их содержания. В этой связи, в изучении исторического прошлого и настоящего казахских пословиц и поговорок необходимо учитывать логическую, философскую, познавательную, эстетическую, прагматическую, этнолингвистическую составляющую данных языковых единиц. Мастерство Шерхана Муртазы заключается в том, что он в полной мере смог использовать в своих произведениях все богатство слов казахского языка, охватить и показать глубинные смыслы каждого слова, сделать язык своих произведений образцом ораторского искусства. В статье рассматривается вопрос способов передачи паремиялогических единиц в художественной прозе писателя, динамику их использования, этнолингвистическую характеристику, а также особенности семантического анализа пословиц и поговорок казахского языка.

Ключевые слова: паремиялогические единицы, пословицы-поговорки, коннотативное значение, слова героев, модель художественной речи, поэтические фразы, народная мудрость, завещание, учеба, интеллект, искренность.

ШЕРХАН МҰРТАЗА ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІ

Ш. Мұртазаның тіл жөнінен ұлылығы сонда, ол бір жағынан қазақтың көркем сөз үлгісінің барлық қадір-қасиетін, түр сипатын өз туындыларында молынан қамтып көрсете білсе, өзіндік қасиет, ол – шешендік үлгісі десек де ағаттық болмайды. Жазушы қазақ тілінің бар сөздік байлығын мүмкіндігінше жеріне жеткізе пайдаланады, тілімізде ұмытыла бастаған сөздерді өмірге қайта әкелді, кейбірлерін жаңа қырынан танытты, соны тіркестер жасады.

Сикырлы сөз күдіретін, табиғатын терең меңгерген поэтикалық дарынды дала данышпаны Ш. Мұртазаның шығармашылық фантазиясынан туындаған шығармалары еңбекші халық болмысының аса бір биік шыңы.

Мақаламызда жазушының көркем прозасындағы паремологиялық бірліктердің берілуін, қолдану өрісін, этнолингвистикалық сипатын айқындап, семантикалық тұрғыдан талдауды негізгі нысана етіп алдық

Мысалы: «Ас – адамның арқауы», – дейді қазақ. Адам ағзасында «арқау» деген мүше жоқ. Рас, өрмекте арқау бар. Ауылдың кемпірлері өрмек тоқығанда талай көргенмін. Арқау болмаса, алаша тоқылмайды.

Ендеше, өзек те сол арқау сияқты ұғым болды ғой. Адамды адам етіп, екі аяғынан тұрғызып, бойын тік көтеріп тұрған сол арқау, немесе өзек, яғни – ас [1, 175]. Осындағы «Ас – адамның арқауы» мақалы коннотативті мағынасында келтіріліп, ас адамның өмір сүріп, бойына күш-қуат беруіне аса қажетті заттардың, өрмектің көлденең жібі арқауындай, ең бастысы, құнарлы да қуатты қорегі болып саналатындығы мағынасында қолданылады.

«Асық ойнаған азар, доп ойнаған тозар» – деп, Айша талай айтты. Асықты да ойнадым ұтылып қалдым. Допты да ойнадым ұтылып қалдым. Допты ойнап жүргенімде, не сиырды бұзау еміп қояды, не жәутік Батырхан отқа түсіп кете жаздайды. Әйтсеуір, қырсығым көп [1, 70].

Бұл мақал Асық ойнаған озар, Топ ойнаған тозар, Бәрінен де қой бағып, Көтен мойын жеген озар коннотативті мағынасында, яғни әр түрлі ойынның артына түсіп арып-ашып, азып-тозып жүргеннен гөрі көшпелі өмірдің тіршілігі – қой бағып, еңбек қылып, тамақ тойғызу абзал дегенді білдіреді.

Жоғарыда аталған мақалды ғалым Ә. Қайдар: «Мақал кезінде үстем тап өкілдері тарапынан шығарылғандығы белгілі», – дейді [2, 202].

Поэтикалық тіркестер арқылы жазушы азапты өмірдің тақсиретін тартып, шаршап, шалдыққан жанның аянышты халін, әркімнің бет-бетімен бытырап кеткен тұстарын, аша түскен қабат қолдану арқылы ойды тереңдете түседі: Шешем Құлыханның бауырлары әлі сол Бектөбеде тұрады. Сәли, Қали, Бөпетай, Сатай...Е, оларды да көрмегелі көп заман болды. Мұртаза барда бәрі де келіп-кетіп тұрушы еді. »Балапан басымен, тұрымтай тұсымен» дегендей болып кетті ғой [1, 32].

«Балапан – басымен, тұрымтай – тұсымен» мақалында аласапыран, қилы-қилы заманда әркім өз басын сауғалап, өз күнкөрісін діттеп, бет-бетімен кетудің сипаты, ел басына келген қиындық пен қасірет ел-жұрттың басын біріктірмей, бет-бетімен кетуіне мәжбүр еткендігі айтылған.

«Әкесіз жетім – арсыз жетім, шешесіз жетім – шерлі жетім» деген тіркеспен мына жолдарды қарайық: Өлі есімде: қыстың күні жаман жалғыз көрпесін жамылып жүретін. Ақтамақ Сұлтаннан Науат дейтін бір қыз тапты. Бейшара бүкір еді. Омыртқасы жаракаттанып, тумай жатып мүгедек болып қалды. Жанары ботаның көзіндей жәудіреп, адам көрсе бір жәрдем тілейтіндей жаутаң-жаутаң еткенде, жаның шырылдап, жүрегің жылағандай боласың...

Қуанышбай жылқыны санап болып:

– Қайта бер, – деді. Жаз болса да жаурап тұрғандай жағы үрпиген, жүдеу. «Әкесіз жетім – арсыз жетім, шешесіз жетім – шерлі жетім» деген рас болар. Шешенің, яғни Айшаның, барына тәуба! [1, 109].

Автор бұл мақалдың «Әкелі жетім анық жетім, Шешелі жетім жарым жетім» негізі денотативті мағынасын ашып береді: әдетте әйел адамның өте қажырлы, қайратты келетіндігі айтылып, баласына әкенің жоқтығын білдірмейтіндігі, әке орнына әке болып, жұмыс істеп балашағасын бағумен қатар, ол соларға әке мейірімін де бере алатындығы, сонымен қатар, баласын көрінгенге көз түрткі қылмайтындығы айтылса, шешесі бар жетімнің киімі таза, тамағы тоқ, ол көп нәрседен тарыға бермейтіндігі, жетімдікті жартылай ғана сезінетіндігін, ал, әке баласын материалдық жағынан қанағат тандырғанымен, рухани жағынан толық қанағаттандыра алмайтындығы, үнемі баланың қасында болып көлденең көз бен сөзден де қорғай алмай, бала ылғи жаутаңдап, шешесінің мейірімін аңсап өтетіндігі, яғни анадан айырылған бала өзін нағыз жетім сезінетіндігі содан екендігін танытады. Әрі қарай осы мақалға селбесетін коннотативті мағынасын да көрсетуге болады. Мысалы: Әкемді алсаң да, Құдай, шешемді алма – шекпен тоқып берсе де

өлмеймін ғой. Бұл әке мен шешені өлімге бөліп қию емес, жетім қалатын баланың өмір-тіршіліктегі әкесіз, не шешесіз көрер күйкі тіршілігін көз алдында елестетуден туындаған саналы ой: «әкенің жақсылығы жездедей-ақ» дегендей, әкесіз жетімге шешенің өмірде тигізер шапағаты, қамқорлық қасиеті мол болса керек. Солардың бірі – жетімектің бас-аяғын бүтіндеп, киім-кешегін жөндеп («шекпен тоқып беру») беру қолынан келетінін тілге тірек етіп отыр.

Кейіпкерлер сөзі арқылы автор ауыр өмірге наразы кейіпкер өмірінен хабар береді.

Тағдыр тауқыметін арқалаған арманды жанның бүкіл өмірін беру үшін осы поэтикалық тіркестердің өзі жеткілікті: Осы ойымды оқып отырғандай, Көк Кемпір:

– Шәкеңнің майы шылқылдап тұмағанын білемін. Кескін-кейпінен көрініп тұр ғой. Балағы жырым-жырым шалбар киіп те адам жегжат-жұрағат аралай ма екен? «Басқа түссе баспақшыл» болғансың ғой. Ал енді, – деді Көк кемпір Зиба кішірейтіп берген қоңыр шалбарды нұсқап [1, 229].

«Басқа түссе – баспақшыл» мақалында адам баласына қиыншылық іс түссе, оның істемейтін ісі, айналыспайтын тіршілігі жоқ екендігін, яғни ол бәрін де, тіпті ең бір ауыр, былғаныш (мәс. тері илеушілік) істі де орындауға мәжбүр болатындығын, яғни соған шарасыз көнеді демекші.

«Жазымыштан озымыш жоқ». Өйткені алла тағаланың о бастан-ақ адамның маңдайына не жазып қойса, ол сол қалпында орындалады, оны өзгерту пенденің қолынан келмейді деген діни наным-сенім негізінде қалыптасқан түсінік.

Менің астымдағы бурыл тай құлағын тікшітіп, енесі кеткен жаққа тесіле қарап біраз тұрды да, қарнын қампита күрсініп, мойнын төмен салып, ажырыққа бас қойды.

Шешесінен айрылғанын білді ме? Білсе, неге жұлқынып, артынан шаппайды? Неге кісінеп жыламайды? Бір күрсінді де тынды.

А, бәлкім, осынікі дұрыс та шығар. Жақын адамдар бір-бірінен айырылса – күйік. Қайғыдан, қасіреттен құса болып, өзегіне өрт түседі. Одан не пайда? «Жазымыштан озымыш жоқ» екенін біле тұра адамдар қайғыдан бүгіліп қалады [1, 123].

«Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді». Бұл мақалда кебін – пенденің келмес сапарға аттанғанда киер ақырет киімі және ол – келмеске кеткеннің бір белгісі; ал тас кебенек (ер азаматтың сауыт орнына жауға киетін, арасына қыл-қылшық салып соғысқа кеткен адамның, садақ оғы өтпейтіндей етіп, тығыздап, қара киізден басқан қорғаныс киімін) киіп, қарсы шайқастан еліне (үйіне) аман қайтуының мүмкіндігі ықтимал; коннотативті сипатында: «қы-

рық жыл қырғын болса да ажалды өледі» дегендей, тірі кеткен адамның еліне оралуы ықтимал деген мағынасында қолданылған [1, 63].

Кедей: «байға жетсем дейді, Бай: «құдайға жетсем» – дегендегі «бай» мен «кедей» өзара қарама-қарсы сөздер, жазушы екеуін бір-біріне қосақтап, теліп тұрғанда, мәтелге арқау, өзек болып тұрғанда – олардың сипаты. Бұл мақалда кедейдің айтып тұрғаны – өзінің қиялы, арманы, байдың айтып тұрғаны – пендешілік: байыған үстіне бай беру, ал құдайға жетуді армандауы – ынсапсыздық, дүниеқорлық, тойымсыздық [1, 39].

«Көп түкірсе, көл». Бұл мақалда қауым болып бірлесіп, ұйымдасып істеген жұмыс нәтижелі, жемісті болатындығы, көпшіліктің аты – көпшілік, тіпті әрқайсысы там-тұмдап үлес қосқанның өзінде – ақ үлкен істің үдесінен шығатынының айқын екендігі айтылған [1, 85].

«Қанағат қарын тойғызар, қанағатсыздық жалғыз атын сойғызар». Бұл мақалда қолда барына қанағат тұтып, жоқты іздемеу – адамға «тоқтық» сыйлайтындығы, шыдамдылыққа төзімділікке үйрететіндігі, ал барына қанағатсыздық жасау – ашкөздікке бастайтындығы, күн көріп отырған ең ақырғы мүмкіншілігін кесуге итермелейтіндігі, тіпті мініп жүрген кедейдің жалғыз атын да тамақ үшін жайратып сойып тастауға дейін апаратындығы айтылған. Төзімділікке, шыдамдылыққа, ынсапқа шақырған бұл сөздің тәрбиелік мәні зор [1, 46].

«Орнында бар оңалар». Бұл мақалда ел іші өлім – жітіміне қатысушы жасы үлкендердің қазаға қайыр айта отырып: «Адамның өзі өлсе де, жалғасы, өзінен қалған артында ұрпағы (ұл-қызы, немере – шөбересі) бар, демек марқұмның түтінін түтетіп, тіршілігін жалғастыратын етене жақын адамдары бар екен, ертең-ақ олар ер жетіп, орынын басары анық, көп қайғырмандар, сабыр етіңдер!» деп марқұмның жақын туыстарына көңіл білдіріп жұбатып, қайғыға басалқы сөз айтудың бір түрі деген мағынасында берілген [1, 114].

«Түйені жел шайқаса, ешкіні аспаннан көр / көктен ізде». Қолданылған мақалда қауымдағы рухы, тегі, болмысы мықты, күшті ер азаматтардың өздерін тағдырдың тәлкегі тәлтіректетіп, қиыншылық құрсауына алғанда,

солардың жүйкесін құртып, жігерін құм еткен де, табиғаты нашар, әлсіз-әлжуаз адамдар азып тозып, жүнжіп, жабағы тышары сөзсіз. Демек мақал өмірдің неше алуан қиындығы мен қыспағына әркім әр түрлі төзімділік білдіреді: біреуге олар түйені жел тербеткендей сезілсе, енді біреулерге сол желден аспанда ұшып жүрген ешкіні көз алдына елестетуі де мүмкін [1, 183].

Ш. Мұртаза кім осы мақалдарды қолданады және қандай жағдайда, қандай мақсатпен пайдаланатынын көрсетіп отырады. Берілген мысалдарда мақал-мәтелдердің мәтінде, сөйлесімде атқаратын қызметінің бір түрі дәлелі ретінде қолданысы анықталады.

Тілдік қарым-қатынаста сөйлеуші өз ойын дәлелдеу үшін, тыңдаушығы әсер етіп, мақал-мәтелдерді келтіреді, себебі мақал-мәтелдер (паремиялар) халық даналығының, өмір көзқарасының, өмірлік тәжірибенің нәтижесі болғандықтан, мұндай дәлел – аргументтің беделі өте жоғары болады. Кез келген дау қайшылық, келіспеушілік кезінде сол жағдайатқа байланысты орынды келтірілген мақал-мәтел күмән келтірмейтін дәлел ретінде белгілі шешім қабылдауға негіз бола алады.

Ш. Мұртаза мақал-мәтелдердің негізі денотативті мағынасын ашып, әрі қарай адамға байланысты мақал-мәтелдің ауыспалы (коннотативті) мағынасын келтіреді.

Осы шешендік сөздердің барлығында да автордың тіл жөнінен ұлылығы сонда, ол бір жағынан, қазақтың әдеби тілінің, көркем сөз үлгісінің барлық қадір-қасиетін, түр сипатын өз шығармаларында молынан қамтып көрсете білген.

Ш. Мұртаза – сөз асылын тере білген көркем сөз шебері. Қазақ халқы шешен, дарынды халық десе, ана тілінің бары мен нәрін бойына сіңіре білген Шерхан Мұртазаға арнап айтылары сөзсіз.

Тегінде, мақал-мәтелдер – қай халықтың да жан – дүниесінің, мінез – бітімінің, тыныс – тірлігінің айнасы.

Ол сол халықтың сөздік қорының байлығын танытып қана қоймайды, оның уақыт озған сайын құны артпаса, арымас қазына екенін де сездірер белгісі. Себебі қазақтың мақал-мәтелдерінің айтары – өсиет, ұлағат, тәлім, парасат, ізгілік.

Әдебиеттер

- 1 Мұртаза Ш. Ай мен Айша: Роман. – Алматы: Жалын, 1997. – 256 б.
- 2 Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: Толғанай, 2004. – 560 бет.

References

- 1 Murtaza Sh. Ai men Aisha: Roman. – Almaty: Zhalyln, 1997. – 256 b.
- 2 Qaidar A. Halyk danalygy. – Almaty: Tolganai, 2004. – 560 b.